



SHUKUR XOLMIRZAYEV IJODIDA FOLKLORIZMLAR

Qarshiyeva Muxarram Shuxratovna

Termiz davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakulteti Filologiya va tillarni o‘qitish:
o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shukur Xolmirzayev ijodida folklorizmlarning badiiy-funksional o‘rni tahlil qilinadi. Adib nasrida folklor unsurlari oddiy bezak yoki stilistik tashqi qatlam sifatida emas, balki milliy tafakkur, xalqona obrazlilik, qahramon ruhiyati, nutq tabiiyligi va badiiy konsepsiyani shakllantiruvchi muhim poetik vosita sifatida namoyon bo‘lishi asoslab beriladi. Tahlil davomida Shukur Xolmirzayev hikoyalarida oddiy folklorizmlar, analitik folklorizmlar, murakkab va stilizatsion folklorizmlar, ijtimoiy-etnografik folklorizmlar hamda folklor motivi va obrazlarining individual badiiy qayta ishlanish shakllari kuzatildi. “O‘zbek bobo”, “Qadimda bo‘lgan ekan”, “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi”, “Xorun Ar Rashid”, “O‘zbek xarakteri” singari asarlar misolida maqol, matal, duo, olqish, qarg‘ish, afsonaviy va ertakona motiv, xalqona nutq ritmi, etnografik detal hamda milliy xarakter yaratish usullarining adib poetikasidagi ahamiyati ochib berildi. Tadqiqot natijasida Shukur Xolmirzayev folklorizmlardan ko‘chirma shaklda emas, balki realizm bilan uyg‘unlashgan holda, milliy ruhni zamonaviy nasr estetikasi darajasiga ko‘targan holda foydalangani haqidagi xulosa ilgari surildi.

Kalit so‘zlar: Shukur Xolmirzayev, folklorizm, xalq og‘zaki ijodi, maqol, matal, duo, olqish, stilizatsiya, milliy xarakter, badiiy talqin.

KIRISH.

O‘zbek nasrida milliy ruh, xalqona tafakkur va tirik og‘zaki nutqni badiiy shaklda chuqur singdirgan ijodkorlar orasida Shukur Xolmirzayev alohida o‘rin tutadi. Adib hikoyachilik janrida katta maktab yaratgan ijodkor sifatida baholanadi; ayrim tadqiqotlarda uning jami 86 ta hikoya yaratgani, “Saylanma”ning hikoyalar jamlangan jildlari esa 2003, 2005 va 2006-yillarda chop etilgani qayd etiladi. Shu bilan birga, uning nasrida xalq og‘zaki ijodi bilan aloqador poetik qatlamning nihoyatda kuchliligi alohida ta’kidlanadi. So‘nggi yillarda aynan shu masalani maxsus o‘rgangan tadqiqotlar paydo bo‘ldi va 2023-yilda S. Mamayusupova tomonidan Shukur Xolmirzayev hikoyalarida folklorizmning o‘rni maxsus dissertatsiya-avtoreferat darajasida tahlil qilindi.

Folklorizm masalasi o‘zbek adabiyotshunosligida tasodifiy yoki ikkilamchi mavzu emas. B. Sarimsoqov folklorizmlarni poetik tabiatiga ko‘ra oddiy va murakkab turlarga



ajratadi hamda murakkab folklorizmlarni analitik, sintezlashgan va stilizatsiya xarakteridagi ko‘rinishlarga bo‘ladi. I. Yormatov bu tipologiyani davom ettirib, folklorizmlarning tipologik xususiyatlari va stilizatsiya xarakteridagi ko‘rinishlarini izohlaydi. L. Sharipova esa yozma adabiyotda “folklor an‘analari” emas, aynan folklorizmlar mavjud bo‘lishini, ya’ni folklordan yozma adabiyotga ko‘chgan janr, motiv, obraz, ritm va ifoda shakllari adabiy matn tarkibida qayta estetiklashgan holda yashashini ta’kidlaydi. U stilizatsion folklorizmlarni janr, motiv, obraz va ritm stilizatsiyasiga ajratadi.

Shukur Xolmirzayev ijodi bo‘yicha ilmiy kuzatishlarda ham aynan shu jihat alohida ko‘zga tashlanadi. Sh. Doniyorova adib hikoyalaridagi milliy kolorit, qahramonning o‘ziga xosligi, milliy xarakter, badiiy niyat va uslub masalalarini o‘rgangan; H. Karimov adibning ijodiy portretini yaratgan; Y. Solijonov esa hozirgi o‘zbek hikoyasi taraqqiyotida Shukur Xolmirzayev hikoyalariga maxsus e’tibor qaratgan. S. Mamayusupova tadqiqotida esa Shukur Xolmirzayev hikoyalarida oddiy folklorizm, qayta ishlangan oddiy folklorizm, analitik folklorizm, murakkab folklorizm, motiv, obraz, janr va ritm stilizatsiyasi, shuningdek, ijtimoiy-etnografik folklorizmlar atroflicha ko‘rsatib berilgan. Tadqiqotlar silsilasi shuni ko‘rsatadiki, adib nasrini folklorizmlar masalasidan chetda turib o‘qish mumkin emas.

Mazkur maqolaning maqsadi Shukur Xolmirzayev ijodida folklorizmlarning faqat mavjudligini qayd etish emas, balki ularning badiiy vazifasini ko‘rsatishdir. Chunki folklorizmni oddiy sitata yoki bezak deb tushunish katta xato bo‘ladi. Haqiqiy folklorizm yozuvchi tafakkuri orqali qayta ishlanib, badiiy matnning ichki qonuniyatiga singganida poetik hodisaga aylanadi. Shukur Xolmirzayevda folklorizm aynan mana shunday ichki, organik shaklda namoyon bo‘ladi. Uning nasrida xalqona hikoya qilish ritmi, maqol va matallar, duo va olqishlar, qahramon nutqining tabiiyligi, ertakona va afsonaviy motivlarning zamonaviy voqelikka moslab talqin qilinishi milliy ruhni chuqurlashtiradi, lekin matnni arxaiklashtirib qo‘ymaydi. Bu - adib mahoratining eng nozik nuqtasidir.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Shukur Xolmirzayev hikoyalarida uchraydigan folklorizmlarning birinchi va eng ko‘p ko‘rinadigan qatlami oddiy folklorizmlardir. Bular, asosan, maqol, matal, xalqona ibora, idiomatik ifoda, duo, olqish va qarg‘ishlarning matnga tabiiy singdirilishi orqali yuzaga keladi. S. Mamayusupova avtoreferatida aynan shu jihat alohida ko‘rsatilib, adib hikoyalarida asl oddiy folklorizmlar va qayta ishlangan oddiy folklorizmlar mavjudligi ta’kidlanadi. Bu farq muhim: birinchisida xalq donishmandligi deyarli tayyor shaklda ishlatilsa, ikkinchisida yozuvchi uni situatsiya, personaj va zamon



ruhiga moslab qayta shakllantiradi. Shu tariqa folklor materiali matnda muzey eksponatiga emas, tirik nutq hodisasiga aylanadi.

“O‘zbek bobo” hikoyasi bu borada eng xarakterli namunalardan biridir. Avtoreferatda ushbu hikoyada duo va olqishlar, shuningdek, maqol va xalqona hukmlar bir necha qatlamda ishlatilgani misollar bilan ko‘rsatiladi. Xususan, qahramonlar nutqida duo-olqish bilan bir qatorda “qimirlagan qir oshar”, “ko‘z qo‘rqoq, qo‘l botir”, “kambag‘alni ko‘chganda ko‘r” singari xalqona hukmlar ishtirok etishi qayd etilgan. Bu yerda muhim narsa maqolning o‘zi emas, uning vazifasidir: u matnga xalq xotirasini olib kiradi, qahramonning dunyoni idrok etish usulini ochadi, avlodlar tajribasining konsentrlashgan ifodasiga aylanadi. Bunday maqollar orqali qahramon fikrining ijtimoiy ildizi, hayotiy tajribasi va mental dunyosi yoritiladi. Natijada qahramon individual shaxs bo‘lib ko‘rinsa-da, uning ortida xalqona dunyoqarash turadi.

Shukur Xolmirzayev folklorizmni ko‘pincha nutq va xarakter birligi orqali kuchaytiradi. Adib qahramonlari “adabiy” emas, yashayotgan muhitining ichidan gapiradi. Masalan, “O‘zbek xarakteri” hikoyasining boshlanishidayoq rivoya usuli og‘zaki hikoya qilishga xos ohang bilan ochiladi: voqea “men bir voqeani aytib beray” tarzida boshlanadi va keyin Surxon vohasini eslatuvchi manzara, bolalar o‘yini, qishloqning xalqona ko‘rinishi birin-ketin tasvirlanadi. Bu usul oddiy tasvir emas; rivoyatchi ohang, xalqona nutq, makonning etnografik tabiati va eslash usulining o‘zi folklorona hikoya ritmini hosil qiladi. Demak, folklorizm faqat maqol darajasida emas, balki narrativning ohangida ham mavjud.

Adib ijodidagi ikkinchi muhim qatlam - analitik folklorizmlardir. O‘zbek adabiyotshunosligida bu turga, odatda, duo, olqish, qarg‘ish, fotiha kabi xalq og‘zaki ijodining kichik, ammo semantik jihatdan juda quvvatli shakllari kiritiladi. S. Mamayusupova aynan Shukur Xolmirzayev hikoyalarida qarg‘ishlar, olqishlar va duo-fotihalarning poetik vazifasini alohida ajratadi. Bunday birliklar matnga xalqona axloq mezonini olib kiradi: qaysi ish savob, qaysi ish uyat, qaysi xatti-harakatni el ma‘qullaydi yoki rad etadi - bular ko‘pincha shu qisqa folklor birliklari orqali anglashiladi. Shu ma‘noda analitik folklorizm Shukur Xolmirzayevda xulqiy baholash vositasi sifatida ham xizmat qiladi. U qahramonni muallif emas, xalqona axloqning o‘zi baholayotgandek taassurot uyg‘otadi.

Uchinchi qatlam - murakkab va stilizatsion folklorizmlardir. Bu yerda yozuvchi folklor materialini tayyor shaklda emas, syujet, motiv, obraz yoki ritm darajasida qayta ishlaydi. Sharipova ta‘kidlaganidek, stilizatsion folklorizmlar janr, motiv, obraz va ritm stilizatsiyasidan iborat bo‘lishi mumkin. Mamayusupova avtoreferatida esa



Shukur Xolmirzayev hikoyalarida mif, afsona, ertak, doston syujeti va obrazlari asosida hosil qilingan murakkab folklorizmlar “Xorun Ar Rashid”, “Qadimda bo‘lgan ekan”, “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi”, “O‘zbek bobo” kabi asarlar misolida yoritilgani ko‘rsatiladi. Bu juda muhim nuqta: yozuvchi folklori takrorlamaydi, balki uning poetik modeli asosida yangi badiiy voqelik yaratadi.

“Qadimda bo‘lgan ekan” nomining o‘ziyoq ertakona kirish formulasini eslatadi. Bu formulaviylik adibning arxaik matni qayta hikoya qilayotganidan darak bermaydi; aksincha, u o‘quvchini folklor xotirasiga ulanadigan estetik maydonga olib kiradi. Xuddi shunday, “Quyosh-ku falakda kezib yuribdi” hikoyasi bilan bog‘liq ilmiy izohlar orasida “Zumrad va Qimmat” ertagi obrazlar tizimi va motivlarining yangicha badiiy o‘zlashtirilishi alohida tilga olinadi. Demak, Shukur Xolmirzayev folklor syujetini ko‘chirmaydi, balki undan ma’naviy va ramziy energiya oladi. Shu sabab u yaratgan matnlarda folklor qatlam zamonaviy ruhiy-axloqiy muammolarni ifodalashga xizmat qiladi.

Shukur Xolmirzayev folklorizmlarining yana bir kuchli tomoni - ular milliy xarakter yaratish vositasi bo‘lib xizmat qilishidir. H. Karimovning adib haqidagi portret kitobi, Sh. Doniyorovanning uslubga doir kuzatishlari, M. Hamidovanning milliy qahramon masalasiga bag‘ishlangan izlanishlari va Y. Solijonovning hikoya janridagi yangilanishlar haqidagi mulohazalari bir nuqtada tutashadi: Shukur Xolmirzayev qahramonlari milliy muhit, nutq va etnopsixologik qatlamdan uzilmagan holda tasvirlanadi. Folklorizmlar aynan shu etnopsixologik qatlamni ko‘rinadigan qiladi. Boshqacha aytganda, folklorizm adibda “milliy rang” emas, “milliy tafakkur mexanizmi”dir. U orqali qahramon nafaqat gapiradi, balki o‘ylaydi, baholaydi, eslaydi va qaror qiladi.

Bu jihat ayniqsa ijtimoiy-etnografik folklorizmlar qatlamida yaqqol ko‘rinadi. Tadqiqotlarda Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ijtimoiy-etnografik folklorizmlar mavjudligi ta’kidlanadi; ya’ni matnda xalqning urf-odati, yashash tarzi, dehqonchilikka oid dunyoqarashi, kattaga hurmat, duo-marosim, mehnat, dasturxon, mehmonnavozlik, tabiat va makon bilan munosabat kabi detallarning barchasi folklorona xotira bilan sug‘oriladi. Bu detallar alohida-alohida etnografik ma’lumot bo‘lib qolmaydi; ular badiiy ruhni vujudga keltiradi. Shuning uchun Shukur Xolmirzayev asarlarini o‘qiganda “xalq hayoti tasviri” emas, “xalqning ichki ovozi” seziladi.

MUHOKAMA.

Folklor - xalqning og‘zaki ijodi va an’anaviy madaniy merosi. U yozma muallifga emas, xalq xotirasiga tayanadi. Folklorga ertaklar, dostonlar, afsonalar, rivoyatlar,



maqollar, matallar, topishmoqlar, qo‘shiqlar, laparlar, marosim matnlari, duo va olqishlar kiradi.

Folklorizm esa yozma adabiyotda yoki boshqa san‘at turida folklor unsurlarining qo‘llanishidir. Ya‘ni muallif o‘z asarida xalq og‘zaki ijodiga xos elementlardan foydalanadi. Bu maqol bo‘lishi mumkin, ertakona motiv bo‘lishi mumkin, xalqona ibora, afsonaviy obraz, duo, qarg‘ish, yoki og‘zaki hikoya qilish ohangi bo‘lishi mumkin.

Ilmiy jihatdan folklorizm yozma adabiyotning folklor bilan aloqasi va ta‘sirini bildiradi. U milliy ruhni kuchaytiradi, qahramon nutqini tabiiy qiladi, asarga xalqona obrazlilik va chuqur ma‘no beradi.

Shukur Xolmirzayev ijodidagi folklorizm muhim rol o‘ynaydi. Shukur Xolmirzayev ijodidagi folklorizmlarni baholashda bir necha nazariy xatodan ehtiyot bo‘lish kerak. Birinchi xato - folklorizmni faqat maqol yoki matal ishlatish bilan tenglashtirish. Bu juda tor yondashuv. Chunki adib nasrida folklorizm ba‘zan rivoya ritmida, ba‘zan kompozitsion qurilmada, ba‘zan obrazning arxetipik tagzaminida, ba‘zan esa qahramon nutqining tabiiyligida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi xato - folklorizmni faqat “milliy kolorit” darajasida tushunish. Aslida u matnning semantik qatlamini boyitadi, ma‘no ko‘pqatlamligini kuchaytiradi va estetik xotirani ishga soladi. Uchinchi xato - folklorizmni realizmga zid hodisa deb qarash. Shukur Xolmirzayev tajribasi buning aksini ko‘rsatadi: folklorona qatlam uning realizmini zaiflashtirmaydi, aksincha, hayotiylikni chuqurlashtiradi.

Adibning mahorati shundaki, u folklorizmlarni sun‘iy ravishda joylashtirmaydi. Folklorizmlar matnning ichki ehtiyojidan kelib chiqadi. Agar qahramon dehqon muhitida shakllangan bo‘lsa, uning nutqida maqol paydo bo‘lishi tabiiy; agar voqea xalq xotirasini uyg‘otuvchi qadimiy axloqiy konfliktga qurilgan bo‘lsa, ertakona yoki afsonaviy motivning faollashuvi mantiqiy. Shu sababli Shukur Xolmirzayevda folklorizm ko‘pincha “stilistik qo‘shimcha” emas, “badiiy zarurat” maqomida turadi. Uning bu usuli ko‘plab zamondosh yoki keyingi nasr namunalari bilan qiyoslanganda yanada ravshanlashadi: boshqa mualliflarda folklor unsuri tashqi milliylashtirish vositasi bo‘lib qolishi mumkin, Shukur Xolmirzayevda esa u individual uslubning tub komponentiga aylanadi.

Yana bir muhim jihat shuki, adib folklorizmlar vositasida o‘tmishga qaytmaydi, balki o‘tmishning ma‘naviy kodlarini hozirgi badiiy tafakkurga ko‘chiradi. Bu - stilizatsiyaning eng yuksak shakli. Sharipova stilizatsion folklorizmning milliylikni kuchaytirish, madaniy-tarixiy xotirani tiklash, obrazlilikni boyitish, estetik zavq uyg‘otish, semantik qatlamni chuqurlashtirish va didaktik vazifa bajarish kabi



funksiyalarini ko'rsatadi. Shukur Xolmirzayev hikoyalarida ushbu funksiyalarning deyarli barchasi kuzatiladi. Ayniqsa, milliy xotira va axloqiy baholash mexanizmi kuchli ishlaydi. Shuning uchun uning folklorizmlari konservativ emas, aksincha, zamonaviy o'quvchini o'zlik haqidagi savollar bilan yuzlashtiruvchi faol poetik kuchdir.

XULOSA.

Shukur Xolmirzayev ijodida folklorizmlar adib poetikasining markaziy unsurlaridan biridir. Ularni faqat xalq og'zaki ijodiga murojaat qilish deb emas, balki milliy tafakkur shakllarini zamonaviy nasr strukturasi singdirish usuli deb tushunish kerak. Adib hikoyalarida oddiy folklorizmlar qahramon nutqining tabiiyligini va xalqona donishmandlikni kuchaytirsa, analitik folklorizmlar axloqiy baholash va emotsional intensivlikni ta'minlaydi; murakkab va stilizatsion folklorizmlar esa syujet, motiv, obraz va ritm qatlamlarida badiiy umumlashma hosil qiladi. Shukur Xolmirzayev folklorizmdan milliy rang berish uchun emas, milliy ruhni badiiy tafakkur darajasiga ko'tarish uchun foydalangan. Uning nasrida folklor unsurlari realizmga qarama-qarshi emas, balki realizmning ichki quvvatini oshiruvchi poetik manbadir. Shu bois Shukur Xolmirzayev ijodini folklorizmlar nuqtayi nazaridan o'rganish nafaqat bitta yozuvchi poetikasini, balki umuman o'zbek nasrining milliy-estetik tabiatini anglash uchun ham muhim ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Doniyorova, Sh. Ijodkor va uslub. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2014. – 104 b.
2. Karimov, H. Shukur Xolmirzayev. Adabiy portret. – Toshkent: Qatortol-Kamolot, 1999.
3. Mamayusupova, S. Shukur Xolmirzayev hikoyalarida folklorizmning o'rni: filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref. – Jizzax, 2023.
4. Sarimsoqov, B. Folklorizmlar tipologiyasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti. – 1980. – № 4. – B. 37–45.
5. Solijonov, Y. Hozirgi o'zbek hikoyasi // O'zbek tili va adabiyoti. – 2012. – № 4.
6. Toshboev, O. Abadiy zamondosh. Shukur Xolmirzayev hayoti va ijodiy faoliyatidan lavhalar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 480 b.
7. Xolmirzayev, Sh. Saylanma. 1-jild: Hikoyalar. – Toshkent: Sharq, 2003.
8. Xolmirzayev, Sh. Saylanma. 2-jild: Hikoyalar. – Toshkent, 2005.
9. Xolmirzayev, Sh. Saylanma. 3-jild: Hikoyalar. – Toshkent, 2006.



10. Yormatov, I. Folklorizmlarning tipologik xususiyatlari // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1982. – № 2. – B. 50–55.
11. Yormatov, I. Stilizasiya xarakteridagi folklorizmlar // O‘zbek tili va adabiyoti. – 1984. – № 3. – B. 31–35.
12. Sharipova, L. XX asrning 70–80-yillari o‘zbek she’riyatida folklorizm. – Toshkent: Fan, 2011.
13. Hamidova, M. Hozirgi o‘zbek adabiyotida milliy qahramon muammosi (Shukur Xolmirzayev ijodi misolida): monografiya. – Toshkent: Navro‘z, 2020.